

Адреса для покликань: Лобач О. О. Патристичні підвалини сучасної педагогіки «серця» // Держава і церква в Україні за радянської доби: Зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції (18-19 жовтня 2007 року). – Полтава: АСМІ, 2008.– С. 294 – 301.

*Олена Лобач
(Полтава)*

ПАТРИСТИЧНІ ПІДВАЛИНИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ “СЕРЦЯ”

Сучасна педагогічна наука намагається віднайти концептуальні засади виховання особистості дитини, які були б адекватні духовно-світоглядним, культурним та етнопсихологічним особливостям народу. Останнім часом спостерігається підвищений інтерес до західноєвропейської теорії та практики виховання. Але ми повинні критично й обережно переймати її, детально аналізуючи глибинні витoki тієї чи іншої виховної політики, тому що світоглядна позиція визначає змістові й методичні аспекти виховного процесу. Тисячоліття вітчизняний досвід виховання дитини, а з нового часу й академічна педагогічна наука живилися з життєдайного джерела православного вчення, яке поступово відроджується, набуває сили, осмислюється сучасними вченими (М. Євтух, І. Зязюн, В. Рашковська, Т. Тхоржевська та ін.) [11]. У даному контексті є сенс звернутися до спадщини Отців церкви, яка зіграла видатну роль у розвитку культури.

У визначенні історії патрології в Західному та Східному богослов'ї маємо розбіжності. Західні теологи вважають, що патристика (лат. *patres* – отець) – напрямок філософсько-теологічної думки II – VIII ст., яка пройшла у своїй еволюції три етапи: I – рання патристика, або апологетика (II – III ст.), пов'язана з діяльністю Юстина, Татіана, Афінагора, Тертуліана, Климента Олександрійського, Оригена (до речі, у православній патрології троє останніх вважаються не Отцями церкви, а великими Вчителями). II етап – зріла патристика (III – V ст.), що реалізує себе на грецькому Сході у діяльності кападокійського гуртка (Василь Великий Кесарійський, Григорій Ниський, Григорій Богослов, Амфілохій Іконійський та ін.), а на латинському Заході – у працях Блаженного Августина. III етап – пізня патристика (V – VIII ст.), де ключовою фігурою виступає Іоанн Дамаскін [8].

У православній патрології (В. Болотов, С. Зарін, С. Єпіфанович, арх. Кипріан (Керн), В. Лоський, І. Мейєндорф, М. Сагарда, Г. Флоровський та ін.) межі предмету наукового осмислення значно ширші. Так, архієпископ Філарет (Гумілевський) пропонує загальні риси (критерії), що дозволяють визначити сутність поняття про Отців церкви як наставників, учителів і просвітителів, а саме: 1) висока християнська освіченість, що виявляється у письмових творах, відповідних Священному Писанню; 2) святість, бо «вчитель... має бути прикладом життя, одухотвореного істиною», коли «ні гоніння, ні тортури, ні погрози ... не можуть відхилити нас від православної віри»; 3) життя духовне, тобто перебування в любові та очищення діяльною любов'ю, що визначає

моральний стан; 4) визнання церквою їхніх творів і духовних дарувань [13, с. 3 – 10].

Отже, за православним вченням, до величного сонму Отців Церкви відносяться й святі, канонізовані у XV – XX ст., життя і творчість яких відповідає вищеназваним критеріям. Патристика не лише сприяла стабілізації християнської догматики, але й істотно вплинула на розвиток глибинного психологізму християнства з його винятковою культурою рефлексивної інтроспекції, тому у патристиці на тонкому антропологічному, морально-естетичному, педагогічному й психологічному рівнях розглядається проблема “серця”. У попередніх статтях ми проаналізували функціональну палітру серця, здійснили систематизацію емоційного світу за святоотецькою педагогікою та психологією [5; 6]. *Мета* пропонованої статті – простежити генезу християнської теорії “серця”, яку ми розглядаємо як методологічну основу емоційного виховання дітей і підлітків.

Архієпископ Філарет (Гумілевський) аналізує погляди Святих Отців і визначає п’ять періодів у становленні патристики: I (70 – 312 pp.) – період «мужів апостольських»; II (312 – 620 pp.) – час «визначних світил» церкви та високого просвітительства; III (620 – 850 pp.) – захист передань церкви; IV (850 – 1450 pp.) – час поступового занепаду грецької імперії; V (з 1450 p.) – період викривання розколів і єресей [13, с. 17]. Святі Отці дбали про ствердження та чистоту християнської віри, розкривали християнське вчення, характеризуючи «серце» низкою яскравих метафор і порівнянь – “життедайне джерело”, “символ богоподібного життя” (Діонісій Ареопагіт), “скарбниця розумової здатності душі” (Григорій Палама), “зерно”, “коріння”, “трон душі”, “іскра” (Єфрем Сирін), “робочий храм правди й неправди” (Макарій Єгипетський), “підгрунття сходження по скрижалі добродійності” (Симеон Новий Богослов), «горнеє місце духовної церкви» (Димитрій Ростовський).

У першому періоді визначилися провідні позиції та ідеї християнської теорії «серця» у працях Антонія Великого (біля 250 – 355), про що читаємо у славнозвісній антології творів Святих Отців «Добротолубии», перекладеної з грецької мови у XVIII ст. «родимцем полтавським» Паїсієм Величковським, а у наступному столітті – Феофаном Затворником. Антоній Великий заповідав стрій зовнішнього і внутрішнього життя. Він визначив основи, мету та норми внутрішнього життя, настрої душі, засоби боротьби з пристрастями – бажаннями, гнівом, осудом, марнославством, «солодколюбленням» та баг. ін. Кипріан Карфагенський (206 – 258) одним з перших розкриває сутність ревнощів і заздрощів у однойменному трактаті. Він називає їх «отруйною рослиною» і вважає, що «всі біди – плід цієї пристрасті: – падіння Ангелів і людини, перше людиноббивство... Звідси руйнується союз світу, спотворюється істина, розривається єдність» [цит. за 13, с. 107].

У другий період Іоанн Касіан, Ісїхій Єрусалимський, Нил Синайський, Єфрем та Ісак Сиріяни осмислюють пристрасті, а саме: детально описують їхню сутність, види й зовнішнє вираження, причини й наслідки, якісні відмінності кожної та взаємозв’язок між собою. Так, предметом глибокого аналізу стали гнів, заздрощі, страх, скорбота, радість, співчуття і

співпереживання радості іншого («сорадование», зауважимо, що на сьогодні, на жаль, немає українського аналогу даного слова). Спостереження й поради давніх духовидців і в наш час звучать своєчасно й актуально. Наприклад, Григорій Богослов пише: «Гнів – ясно й досконало виявлене зло, це вивіска, яка проти волі ... сама себе показує... Перед розсердженим слід ставити дзеркало, щоб, дивлячись у нього и упокорюючись думкою..., скільки-небудь скорочував через це свою нахабність» [9, с. 127]. Іоанну Златоусту належать натхненні інтуїції щодо співчуття й співпереживання: «Співрадість слугує доказом не лише того, що ти чистий від заздрощів, але й того, що в серці твоєму укоренилася любов» [там само, с. 262].

Містика Макарія Єгипетського (301 – 391), на думку С. Єпифановича, була «містика емоціональна ... наочна. Це – життя почуття та яскраво-конкретних містичних відчуттів», де «моральне життя (очищення) ... зводиться до глибоких порухів серця у внутрішньому переживанні страху Божого» [4, с. 27]. Він висловив загальну думку Отців Церкви про те, що через серце відбувається самопізнання: “Поперед все тільки в духовному світлі відкриваються людині природа його власної душі, і бачить вона “образ душі” як очима бачить сонце...” (Макарій Єгипетський) [цит. за 6, с. 115]. Самопізнання спрямоване на очищення серця, досягнення «безпристрасності, від якої народжується любов. Безпристрасність є незалежність душі, ...свобода від зовнішніх і почуттєвих вражень. Але ...не пасивність. Тільки вся енергія звернена всередину” (Євагрій Понтійський) [там само, с. 116].

Надбанням теорії «серця» VII – IX ст. було вчення про пристрасть Іоанна Лествичника (приблизно 525 – 600), авви Дорофея (пом. 620) та Максима Сповідника (580 – 662). Останній розумів її як «неправильний рух природних здібностей людини, зловживання ними», «нерозумну любов або ненависть до якогось чуттєвого предмету (їжі, жінок, грошей, образників)» [4, с. 102]. Саме вони поглибили вчення Отців IV ст. і вперше простежили мікростадії розвитку пристрасті: “прираження”; “сполучення”; “здруження”; боротьба мотивів; навичка, закріплена в почутті; “полон”, коли пристрасть панує над волею, заставляє всю душу, волю, розум зосереджуватись на собі; власне пристрасть (більш детально див. у нашій статті) [6]. Іоанн Лествичник роз’яснює, що у “світських людей пристрасті більше діють від почуттів, а у ченців – від помислів”.

В XI – XII ст. розуміння серця збагачується. Завдяки святым Кирилу та Мефодію православне вчення стає надбанням слов’янських народів і починається нова епоха його осмислення. Іларион, митрополит Київський добре знав і відчував потреби свого народу і при ньому «начать вѣра Христіанская плодится» (Нестор Літописець). Митрополит започаткував духовне просвітництво, яке вперше оспівав преподобний Нестор, написавши гімн «учінню книжному», бо книга – «се бо рѣки суть напаяюще вселенную; се бо суть исходище милости, книгам бо есть не источна глубина; сими бо въ печали утѣшаемся есмы; сии суть узда воздержанію» [цит. за 13, Т. III, с. 324]. Антоній і Феодосій Печерські разом із своїми братами на аскетичному досвіді доводять мудрість християнського вчення, істинність переживання вищих

почуттів, характерних для “одухотвореної душі”. Таким чином продовжується поєднання теорії «серця» з духовно-аскетичною, подвижницькою практикою.

Нескінченні війни XIII – XVI ст. не змогли зруйнувати православного серця, яке стає народним, бо «по всій землі козаків» всі, «навіть більшість жінок і дочок, вміють читати і знають порядок церковних служб і церковні наспіви», а краса співу маленьких хлопчиків, «виконана від усього серця», неймовірно здивувала Павла Алепського [1, с. 124-125]. У ці часи палають праведні серця й натхненні слова великих святих Сергія Радонезького, Максима Грека й Нила Сорського, Авраамія та Паїсія Галицьких, Феогноста й Кипріяна, митрополитів Київських. Зокрема, Нил Сорський, постійно звертаючись до вчення святих отців, продовжує лінію осмислення й боротьби з пристрастями. Серце він вважає «сховищем помислів» та пристрастей, тому для його очищення необхідно встановити контроль розуму над серцем «і мати серце мовчазне». Всі пристрасті, на його думку, потрібно із серця виганяти молитвою, читанням, спілкуванням і «душекорисними бесідами» з благочестивими людьми, роздумами про предмети духовні, рукоділлям, служінням, працею [3, с. 25 – 33].

У XVII ст. теорію «серця» розробляли викладачі та вихованці Києво-Могилянської академії: Петро Могила, Іоанікій Галятовський, Димитрій Ростовський, Стефан Яворський та баг ін. Прислухаємося до «радіснотворних» повчань Димитрія Ростовського. Він розвинув думку Святих Отців про «холодне серце», яке «не має тепла спасительного бажання» та вдячності. Духовному почуттю вдячності він надавав особливого значення: «Вдячність – це страж усіх інших чеснот..., добродійності, які оберігаються вдячністю, перебувають цілими від душевного або невидимого злодія та хижака». Тобто вдячність – берегиня внутрішньої людини від пристрастей, а «невдячність – меч, що розсікає благодіяння» [10, с. 824 – 825].

XVIII – XIX ст. подарувало нам Паїсія (Величковського), Тихона Задонського, Серафіма Саровського, Ігнатія (Брянчанінова), Феофана Затворника, Іоанна Кронштадського, Оптинських старців. Святі Отці пройняті вірою в людину, в її добродійність, але людина має впізнати і відчути чистим серцем досконале, берегти його, пронести через усе життя, тому що в цьому почутті згорає все нище, зло, лихе. Людина починає “миттєво бачити те, чого ніколи не помічала: бачить вона... себе світлою і повною міркувань” (Паїсій Величковський) [цит. за 6, с. 114].

Феофан Затворник вперше чітко окреслює, узагальнює християнське вчення про серце, називає останнє «центром сил сутності людини», «містилищем душевних почуттів», класифікує почуття й осмислює педагогічний аспект “створення (“образование”): “Створити серце означає виховати в ньому смак до речей святих, духовних, щоб... серед них воно відчувало себе ніби в рідній стихії, знаходило в ньому насолоду, а ... до іншого було байдужим, ... і навіть більше – мало до нього огиду” [5; 6].

Здається, що у безжально розтрошеному політичними, економічними та духовними світовими війнами XX ст. розчавили й спалили у «душогубках» серце людини, але це не так. Воно продовжує тихенько битися в потаємних

глибинах людської душі й духу. Християнське вчення воскресає в житті й слові сучасних святих, новомучеників і богословів: Володимира, митрополита Київського і Галицького (Богоявленського), Феофана Полтавського (Бистрова), Луки (Войно-Ясенецького), Афанасія (Сахарова) та баг. ін. Святитель Лука (Войно-Ясенецький) (1887 – 1961) – професор медицини, автор відомої монографії «Нариси гнійної хірургії», яка слугувала підручником декількох поколінь лікарів (на неї посилаються й зараз), репресований сталінським режимом і одночасно лауреат Сталінської премії за спасіння тисяч солдат під час Великої Вітчизняної війни (1946), священник, святитель, канонізований 24-25 травня 1996 року. Він вважав серце «органом вищого пізнання», «органом почуттів взагалі і особливо вищих почуттів», «екзогенних духовних відчужень вищого порядку», «джерелом волі, злих і добрих намірів», «сідалищем совісті», «горнилом почуттів і волі, де одержують обробку наші думки» [7, с. 160 – 187]. Свої висновки він підтверджує власним духовним, науковим і медичним досвідом.

Феофан Полтавський (перебував на Полтавській кафедрі з 1913 по 1920 рр.) продовжує вчення Святих Отців і вчителів Церкви, присвячує їм окрему працю. Він наставляє «ретельно випробовувати миролюбну прихильність («расположение») нашого серця», нести відповідальність за чистоту не лише себе, а й іншого, бо серце має бути «розширене до загальної любові», яка може бути збережена в діяльності, у справах милосердя. Святитель продовжує педагогічну лінію переображення гедоністичного, брутального, кам'яного серця і закликає: «Облиш гріх серцем, не люби, а зненавидь його; облиш гріх умом, намагайся не думати про його спокуси;... і благодать допоможе тобі стяжати чисте серце, чистий розум, чисту душу й тіло та чисте життя» [12, с. 109].

Єпископ Варнава (Беляєв) похований на Байковому цвинтарі у Києві (1887 – 1963). У 90-ті роки почали друкуватися його твори, що пролежали в землі з 20-х років незайманими, завдяки черниці Серафимі (Ловзанській). Єпископ не обходить стороною складні проблеми сучасності, пояснює «що таке «мир», «прогрес чи регрес», досліджує пристрасті з їхньою «протиотрутою», аналізує «срамний напрямок (еротизм) у науці і мистецтві» тоді, коли «його не було» в радянський період, викриває літературу і мистецтво як сфери «естетизації зла» (термін В. Рашковської). Єпископа Варнавуна сьогодні ще не канонізовано, але П. Проценко впевнений, що це справа майбутнього: «Десятиріччя страждань і подвижництва створили в його серці тишу, яку не зміг порушити мир з усіма його буревіями. І ця тиша, настояна на молитві, допомогла йому єпископствувати не лише над своїм серцем, але й над галасливим, страшним часом. Владика Варнава може по праву вважатися ... охоронцем і продовжувачем православного Передання в епоху соціальної та технократичної революцій» [2, с. 586].

Отже, упродовж тисячоліть живе, осмислюється й розвивається сучасними «духовидцями» святоотецьке вчення про «серце», яке є «осередком, де сконцентровано все особисте життя людини в його найбільш характерних станах і виявленнях», в акті сердечної діяльності відбувається єднання, «собор»

всіх сил душі, “серцю належить те, що в останній інстанції належить духу” [цит. за 6, с. 113]. І в педагогічній теорії та практиці емоційного виховання особистості ми маємо ґрунтуватися на кордоцентричній парадигмі, щоб зберегти особистісне й духовно-індивідуальне буття дитини в його повній *чистоті й незалежності*, щоб не схибити, не загубитися й не розгубитися, відродити й розкрити найкращі якості, притаманні нашому народові, жити у гармонії з минулим, сучасним і майбутнім.

Список використаних джерел

1. Алеппский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – М.: Об-во сохранения лит наследия, 2005. – 728 с.
2. Варнава (Беляев), епископ. Основы искусства святости: Опыт изложения православной аскетики. – Нижний Новгород: Изд-во братства во имя святого князя Александра Невского, 2002. – 591 с.
3. Великие русские святые: Жития, чудеса, духовные наставления. – М.: Трифонов Печенегский монастырь; «новая книга»; «Ковчег», 2001. – 944 с.
4. Епифанович С.В. Преподобный Максим Исповедник и византийское богословие. – М.: Мартис, 2003. – 220 с.
5. Лобач О.О. Систематизація емоційного життя у православній літературі // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Вип. 3 (42). – Полтава: ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2005. – Серія “Педагогічні науки”.
6. Лобач О.О. Християнські витоки теорії “серця” // Слов’янський збірник. – Вип. 1. – Полтава: Слов’янський збірник, 2002. – С. 111 – 125.
7. Лука (Войно-Ясенецкий). Наука и религия. – Ростов-на-Дону: Троицкое слово, 2001. – 319 с.
8. Можейко М. Патристика // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 908.
9. Систематический свод учения Святых Отцов Церкви о душе человеческой / Сост. С. Кашменским. – Пермь: православное общество «Панагея», 2002. – 262 с.
10. Творения святителя Димитрия Ростовского: В 3-х тт. – М., 2005. – Т. I. – 928 с.
11. Тхоржевська Т.Д. Православне виховання в історії педагогіки України: Монографія. – К.: Купріянова, 2005. – 411 с.
12. Феофан Полтавский, Новый Затворник. Творения. – СПб: Об-во святителя Василия Великого, 1997. – 768 с.
13. Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский и Нежинский. Историческое учение об Отцах Церкви. – К.: Изд-во шимени святителя Льва, папы Римского, 2007. – 453 с.